

BO‘RIYEVA N.Q., IMOMQULOV D.O‘.

N.Q. Bo‘riyeva – Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ingliz tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası dotsenti
D.O‘. Imomqulov – Guliston davlat universiteti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrası tayanch doktoranti
E-mail: imomqulovdilmurod1004@gmail.com

BADIIY MATNNING KONSEPTUAL TUZILISHI, SUPERKONSEPTLAR VA PERIFERIK KONSEPTLAR (“OTAMDAN QOLGAN DALALAR”

ASARI MISOLIDA)

Iyun
2026

Annotatsiya: Mazkur maqolada Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romani misolida badiiy matnning konseptual tuzilishi, superkonsept va periferik konseptlarning o‘zaro munosabati hamda ularning matn orqali obyektivlashuvi tahlil qilinadi. Maqolada konsept inson ongida shakllanuvchi ko‘p qatlamli mental-kognitiv tuzilma sifatida ta’riflanib, uning tarkibida bilim, tajriba, emotsional-baholovchi va madaniy komponentlar mujassamlashgani asoslab beriladi. Tadqiqotda badiiy matnlarni konseptual tahlil qilishning ikki bosqichli modeli superkonsept, periferik konseptlar modellari qo‘llanilgan. Asarning superkonsepti “Erkinlik”, “Mustabid tuzumning inson qadr-qimmatini oyoq osti qilishi”, “Mehnatkash xalqning qulga aylantirilishi”, “Milliy o‘zlikni yo‘qotish xavfi” konseptlari orqali ochib berilgan. Periferik konseptlar sifatida “hazonga aylangan bolalik” hamda “ayollarning achchiq qismati” tanlangan. Maqolada, shuningdek, G.D. Gachev, Yu.M. Lotman, Z.D. Popova, I.A. Sternin, V.A. Maslova hamda o‘zbek olimi Sh. Safarovning va boshqa ko‘plab tilshunos olimlarning nazariy qarashlari qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: konsept, superkonsept, periferik konsept, badiiy matn, konseptual tuzilma, kognitiv tilshunoslik, “Otamdan qolgan dalalar”, Tog‘ay Murod, sovet mustamlakachiligi.

June
2026

Abstract: This article analyzes the conceptual structure of a literary text, the relationship between the superconcept and peripheral concepts, as well as their objectification through the text, using the example of Tog‘ay Murod’s novel “Otamdan qolgan dalalar.” The concept is

defined in the article as a multi-layered mental-cognitive structure formed in human consciousness, and it is substantiated that knowledge, experience, emotional-evaluative, and cultural components are integrated within it. The study employs a two-stage model of conceptual analysis of a literary text — the superconcept and peripheral concept models. The superconcept of the novel is revealed through the notions of “Freedom,” “Suppression of human dignity by the totalitarian regime,” “Transformation of the working people into slaves,” and “Threat of the loss of national identity.” “Childhood turned into hell” and “the bitter fate of women” are selected as peripheral concepts. The article also provides a comparative analysis of the theoretical perspectives of G.D. Gachev, Yu.M. Lotman, Z.D. Popova, I.A. Sternin, V.A. Maslova, the Uzbek scholar Sh. Safarov, and many other linguists.

Keywords: concept, superconcept, peripheral concept, literary text, conceptual structure, cognitive linguistics, “Otamdan qolgan dalalar,” Tog‘ay Murod, Soviet colonialism.

Kirish. Matn – bu til vositalari yordamida yuzaga kelgan, mazmun va shakl jihatdan butunlikni tashkil etuvchi, muloqot vazifasini o‘tovchi va og‘zaki yoki yozma shaklda namoyon bo‘ladigan nutqiy mahsulotdir. Matn deganda muallif o‘z fikri yoki ma‘lum bir xabarni tinglovchi yoki o‘quvchiga yetkazish uchun tuzgan, bir-biri bilan bog‘langan gaplar yig‘indisi tushuniladi. Kundalik hayotda turli matn turlari uchraydi: ular yaratilish maqsadiga qarab ilmiy, publitsistik, rasmiy, so‘zlashuv va badiiy matnlarga ajratiladi. Badiiy matn esa estetik muloqot vositasi sifatida til birliklarining qo‘shimcha, ya‘ni konnotativ ma‘nolarini faollashtiradi, badiiy obrazlar orqali borliqni qayta yaratadi va o‘quvchiga hissiy hamda aqliy jihatdan ta‘sir qilishga qaratilgan murakkab belgilar tizimidan iboratdir. “Konsept” atamasi 1990-yillardan boshlab tilshunoslarning diqqat markazida bo‘lib kelmoqda va ko‘plab ilmiy tadqiqotlarning asosiy mavzusiga aylangan. Bu so‘z lotin tilidagi “conceptum”dan olingan bo‘lib, “ushlangan narsa”, “anglab olingan tushuncha” kabi ma‘nolarni bildiradi [4]. Konseptni ilmiy jihatdan o‘rganish inson fikrlashi, til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarni chuqurroq idrok etishga yordam beradi. Bunday tadqiqot jarayonida til birliklari – masalan, so‘zlar, iboralar, metaforalar – narsa-hodisalarning oddiy shartli nomlari bo‘lib qolmay, balki ongda mavjud bo‘lgan ko‘p qatlamli axborot tuzilmalarining tildagi aksiga aylanadi [2]. Aynan shu kognitiv tuzilmalarni o‘rganish orqali “borliq – tafakkur – til” [3] zanjiridagi dialektik bog‘liqlik, ya‘ni tashqi dunyoning ongda qanday aks etib, keyinchalik til vositasida qanday shakllanishini tushunib olamiz. Demak, tilga kognitiv nuqtai nazardan yondashish insonning bilim darajasi va madaniy qarashlari tilda qanday tarzda namoyon bo‘lishini ochib beradi.

Mazkur maqolaning **maqsadi** — Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romani misolida badiiy matnning konseptual tuzilishini, superkonsept va periferik konseptlar o‘rtasidagi munosabatni hamda ularning matnda

obyektivlashuvini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Adabiyotlar tahlilida konsept nazariyasining rivojlanish bosqichlari o'rganilib, Vilgelm fon Gumboldt, Lyudvig Vittegenshteyn, Aristotel, Immanuel Kant, Jorj Lakoff, Mark Jonson, Jorj Kelli kabi g'arb olimlari hamda S.A. Askoldov, E.S. Kubryakova, A.P. Babushkin, Z.D. Popova, I.A. Sternin, V.A. Maslova kabi rus tilshunoslarining konsept haqidagi qarashlari tahlil qilingan, shuningdek, Yu. M. Lotman va G.D. Gachevning badiiy matn va milliy dunyo rasmi haqidagi nazariyalari, o'zbek olimlari Sh. Safarov, N.M. Mahmudov hamda O.X. Abdusamatovanning tadqiqotlari qiyosiy o'rganilgan.

Metodologiya sifatida konseptual tahlil metodi, superkonsept va periferik konseptlarni aniqlashning ikki bosqichli modeli, matnni interpretativ tahlil qilish usuli, qiyosiy-tarixiy metod hamda madaniyatlararo va lingvokognitiv yondashuv qo'llanilgan bo'lib, tadqiqot material sifatida Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romani xizmat qilgan.

Tahlil va natijalar. Badiiy matnlarning konseptual tahlili deganda, asarning yuzaki syujetidan chuqur ma'noviy qatlamga o'tish, muallif dunyoqarashi va g'oyaviy niyatini tizimli ochish usuli tushuniladi. Ushbu tahlil jarayonida tadqiqotchi e'tiborini to'rtta asosiy tarkibiy qismga qaratadi: markaziy konsept (superkonsept), kichik konseptlar (periferik konseptlar), badiiy vositalar tizimi va konseptlararo munosabatlar. Ushbu to'rt bosqichli model "Otamdan qolgan dalalar" asarini tahlil qilishda asosiy metodologik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Har bir badiiy matn muallifning o'quvchiga yetkazmoqchi bo'lgan muayyan g'oya yoki g'oyalar majmuasini o'z ichiga oladi. Bu g'oya ta'limiy, tarbiyaviy, ijtimoiy yoki falsafiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Muallif o'z niyatini bevosita emas, balki vositali ravishda – voqealar tizimi, hayotiy misollar, personajlar taqdiri, so'z va gaplar orqali o'quvchiga yetkazadi. Shu ma'noda badiiy matn muallif va o'quvchi o'rtasidagi murakkab estetik kommunikatsiya vositasi sifatida namoyon bo'ladi [5]. "Otamdan qolgan dalalar" asarini o'qir ekanmiz, unda markaziy fikr sifatida "Erkinlik", "Mustabid tuzumning inson qadr-qimmatini oyoq osti qilishi", "Mehnatkash xalqning "qul"ga aylantirilishi", "Milliy o'zlikni yo'qotish xavfi" bayon etiladi.

Asarda haqiqat va adolatga intilish naqadar ulug' ne'mat ekanligini his qilamiz. Muallif o'quvchiga ozodlik uchun avlodlarimiz qanday qurbonliklar qilganini, qanday mashaqqat va sitamlarni boshdan kechirganini ko'rsatadi.

Markaziy konsept har doim ham ochiq-oydin ifodalanmaydi va matnda bot-bot takrorlanavermaydi. U quyidagi xususiyatlarga ega [6],[7]: Birinchidan, yashirinlik – konsept to'g'ridan-to'g'ri nomlanishi shart emas, u obrazlar, vaziyatlar, ramzlar orqali seziladi. Ikkinchidan, akumuliyativlik – konsept matn davomida asta-sekin to'planib, oxiriga kelib o'quvchi ongida aniq shakllanadi. Uchinchidan, butun matn bo'ylab tarqoqlik – konsept bir-ikki paragraf yoki epizodga sig'maydi, butun asar uning atrofida bunyod etiladi. To'rtinchidan, dinamizm – konsept asar davomida takomillashib, boyib, turli qirralarini ochib boradi. Markaziy konseptni

bitta qahramon zimmasiga yuklab bo'lmaydi. U butun bir personajlar guruhi – ham ijobiy, ham salbiy obrazlar – birgalikda quradi. Xuddi shuningdek, asardagi voqealar tizimi, epizodlar, syujet burilishlari markaziy konseptni yoritishga xizmat qiladi. Har bir qahramon o'z pozitsiyasi, harakati, tanlovi bilan markaziy konseptning turli qirralarini ochadi.

Markaziy konsept asar davomida turli belgilar, ishoralar, obrazlar, ramzlar orqali boyib boradi [7] “Otamdan qolgan dalalar” asarida “dalalar” obrazi erkinlik va merosning ramzi sifatida namoyon bo'lsa, “otadan qolgan” ligi bu nasldan naslga o'tuvchi mas'uliyat va vatan tuyg'usini ifodalaydi. Tabiat tasvirlari esa ozodlikning go'zalligi va uning uchun kurashning mashaqqatlarini aks ettiradi.

E'tiborimiz markazida bo'lgan “Otamdan qolgan dalalar” asariga to'xtalar ekanmiz, unda erk va ozodlik asosiy konseptlar sifatida namoyon bo'ladi. Roman davomida muallif sovet mustamlakachilik tuzumi davrida ezilgan oddiy o'zbeklarning, jumladan, dehqonlarining taqdirini bosh qahramon Dehqonqulning fojiali taqdiri orqali erk va ozodlikning naqadar ulug' ne'mat ekanligini badiiy isbotlaydi. Dehqonqul obrazi orqali muallif millatning, xalqning timsolini yaratadi va qullikdagi hayotning barcha dahshatlarini ochib beradi. Yurti bosqinga uchragan, oilasi parokanda bo'lgan, nohaq ayblangan, adolatsizlik qurboniga aylangan inson obrazi aynan Dehqonqul obrazida shakllanadi. Bu qahramon orqali muallif bir insonning emas, balki butun bir xalqning azob-uqubatlarini jamlangan holda taqdim etadi. Asar nomining o'zi ham markaziy konseptni ochib berishda xizmat qiladi. “Otamdan qolgan dalalar” – dala, vatan, tuproq nasldan naslga o'tuvchi muqaddas meros sifatida talqin etiladi. Dehqonqul uchun dalalar nafaqat tirikchilik manbai, balki or-nomus, g'urur va ajdodlar ruhining bir bo'lagidir. Shu sababli, bu dalalardan mahrum bo'lish – erk va ozodlikdan mahrum bo'lish bilan barobardir. Asar boshida siyosatdan yiroq, faqat mehnat bilan band bo'lgan bosh qahramon “Paxta ishi” tufayli qamalganidan keyingina ko'zini ochadi va o'z hayotining fojiasini, shuningdek, butun bir xalqning musibatini anglaydi. Ushbu uyg'onish – markaziy konseptning yakuniy nuqtasi bo'lib, erksizlikning tub mohiyatini idrok etish va ozodlikka bo'lgan intilishning boshlanishini ifodalaydi. Dehqonqulning fojiasi shundaki, u ozodlikning qadriga faqat uni butunlay yo'qotgandan so'ng yetadi. Bu romanning eng e'tiborga molik konseptlaridan biridir.

“Kofir yumalab yotar dalada fayz qoladimi?! ... Bo'ldi, endi u daladan baraka ko'tarildi. ... Dalamda musulmon oyoq bosar yer qolmadi, dalamda dehqon oyoq bosar yer qolmadi. Bo'ldi endi qaytib oyoq bosmayman...”

Ushbu jumlar orqali muallif ona vatan tuprog'ining muqaddasligini, unga bosilgan har qanday dushman qadami uni nopok qilishini ifodalaydi. “Fayz qoladimi”, “baraka ko'tarildi” kabi iboralar mustamlaka hokimiyati tuproqning barakasini, xalqning farovonligini yo'q qilishiga ishoradir[10]. Bu yerda dushman kelishi faqatgina yerni bosib, unga jismoniy zarar yetkazish emas, balki asosan aholining hayotini izdan chiqarishi, ularning ma'naviy va moddiy asoslariga putur yetkazishi ilgari surilmoqda. Mustamlakachilik olib kelgan zulm, nopoklik va adolatsizlikka ishora bor. Ayniqsa, “Musulmon oyoq bosar yer qolmadi” jumlasini

orqali bu diyorda qadr-qimmatlarning toptalishi, insonlardagi milliy va diniy qadriyatlarining barbod bo'lganiga urg'u beriladi. Yer nafaqat iqtisodiy, balki ma'naviy makon sifatida talon-taroj qilinadi.

Asarning bosh qahramoni Dehqonqul ismi ham bejiz tanlanmagan. Ushbu nom orqali muallif "dehqon" va "qul" so'zlarining birikmasida mustamlakachilik sharoitida erkin mehnat qiluvchi dehqonning qul holatiga tushishini ramziy ifodalaydi. Dushmanlar yurtga kimgach, aholini qul qilganlari, ularning mehnati va boyliklaridan foydalanganlari, oddiy odamlarni esa hech qanday huquq, mulk, nomuslaridan mahrum qilinganlari tasvirlanadi. Dehqonqul obrazi orqali xalqning jabri, sabri va uyg'onishi badiiy talqin qilinadi.

Mustamlaka yillarida inson qadrining toptalishi ko'plab yozuvchilar e'tiborini tortgan va ular o'z asarlarida buni aks ettirishgan. Tog'ay Murod ham ushbu asarida buni yorqin ko'rsatgan. Asarda maktab direktori paxta dalasidagi yig'ilishda partiyaga a'zolikka qabul qilinadi va o'z nutqida shunday deydi:

— O'rtoqlar! — deydi. — Haqiqatan ham, hammamiz uchun hurmatli va aziz o'rtoq Dadaboyev aytganlariday, kommunistik partiya safiga qabul qilinish sharafiga erishishim oson bo'lmadi! O'tgan ikki yil mobaynida maktabimiz o'quvchi-yordamchilari birorta marta ham Qizil Bayroq olish sharafiga muyassar bo'lolmadi! Bunda, ma'lum ma'noda o'zim aybdor bo'ldim! Paxta yig'im-terimiga mas'uliyat bilan yondashmadim! Qattiqqo'l bo'lmadim! Partiyaviy prinsipiiallik ko'rsatmadim! O'rtoqlar, men ana shu yo'l qo'ygan xato-kamchiliklarimdan tegishli xulosa chiqarib oldim! Mana, ma'lum muvaffaqiyatlarga erishdim! Men bu muvaffaqiyatga rayon xalq maorifi mudiri, hammamiz uchun hurmatli va aziz o'rtoq Dadaboyevning bevosita va bilvosita rahnamoligi tufayli erishdim! Men siz o'quvchi-yordamchilar nomidan, qolaversa, o'zimning nomimdan, ana shu muvaffaqiyatlarim bosh aybdori, hammamiz uchun hurmatli va aziz o'rtoq Dadaboyevga minnatdorchilik bildiraman!

Qars-qars qarsak bo'ladi.

Direktorimiz qo'li ko'ksida ta'zim etadi.

Parchani tahlil qilar ekanmiz, direktor erishilgan yutuqning asosiy sababchisi sifatida faqat o'zini va Dadaboyevni ko'rsatadi. Holbuki, ushbu muvaffaqiyat ortida bevosita mehnat qilgan asosiy kuch — o'quvchilar — butunlay e'tibordan chetda qoladi. Muallif ushbu kichik epizod orqali butun tizimning mohiyatini ochib beradi: mavjud ijtimoiy-siyosiy tuzumda oddiy mehnatkashlarning hissasi muntazam ravishda inkor etiladi, ularning yutuqlari esa rahbarlar tomonidan o'zlashtiriladi. Shu tariqa, asar tarkibidagi ushbu epizod sovet davridagi mehnat va mukofot tizimiga xos bo'lgan adolatsizlik va ikkiyuzlamachilikning yorqin badiiy ifodasiga aylanadi.

Maktab direktori nutqidan olingan bu parcha ham e'tiborimizga molikdir. "O'rtoqlar! — deydi. — Egizak farzandlarim otalari shonli kommunistik partiya safiga qabul etilgan ulug' ayom kunlarda dunyoga keldi! Men shu ulug' sanaga bag'ishlab, egizak qizlarimga shonli kommunistik partiya asoschilaridan Roza Lyuksemburg bilan Klara Setkin otlarini qo'yaman! Bir qizimni Roza qo'yaman, bir qizimni Klara qo'yaman!"

Bu holat milliy o'zlikning yo'qolishi va milliy mafkuraning izdan chiqishining yaqqol namunasidir. Chunki: O'zligini unutish — inson o'z xalqining tarixiy qahramonlari, milliy an'analari va qadriyatlaridan yuz o'giradi. Yot mafkuraning qabul qilinishi mustamlakachi yoki bosqinchi kuchlarning g'oyalarini "ilg'or" yoki "adolatli" deb bilishdir bunda kelgusi avlod bunday ismlar bilan voyaga yetadi va keyinchalik shu mafkuraning targ'ibotchilariga aylanadi. Shu tariqa, tashqi kuchlar qurol bilan ololmagan narsaga xalqning ongi va qalbiga asta-sekin kirib boradi. Bu esa mustamlakachilikning eng makkor shakli: mafkuraviy mustamlakachilikdir. Ushbu parcha insoniyat tarixida tez-tez takrorlanadigan bir haqiqatni ko'rsatadi: g'alaba qozongan har qanday mafkura o'z qadriyatlarini avlodlarga ism qo'yish, marosimlar, ta'lim tizimi orqali singdiradi. Agar bir xalq o'z milliy qahramonlari nomini farzandlariga qo'yishni to'xtatsa, o'rniga bosqinchilarning "qahramonlari" nomini beradigan bo'lsa, o'sha xalq o'z kelajagini ham boy beradi.

Yana bir parchada:

Oppok soch odam bolalar kiyim-boshlariga razm soladi. Bolalar yuz-ko'zlariga razm soladi.

Nihoyat, oppok soch odam men bilan muqobil bo'ladi. Menga qo'l uzatadi.

Men qo'sh qo'limni-da cho'zaman. Oppok soch odam qo'lini qo'shqo'llab ushlab olaman.

Oppok soch odam bosh-ado'gim bo'ylab qaraydi. Bilinar-bilinmas bosh chayqaydi.

— Qo'llaringizni qarang, qo'llaringizni, — deydi. — Bu qo'l emas — kosov bo'libdi.

Yelkalarizni qarang, yelkalarizni. Bir yelkangiz yuqori, bir yelkangiz quyi. Bu yelka emas — qing'ir-qiyiq temir-tersak bo'libdi. Qurib ketgur paxtadan nimalar kelmaydi-ya.

Oppok soch odam rangi o'chadi. Qizil Bayroq oldiga qaytib boradi.

Oppok soch odam bolalarga o'ychan-o'ychan boqib qoladi.

— Bolalarim... — deydi.

Oppok soch odam lablarini cho'chchaytirib-cho'chchaytirib o'ylab qoladi.

— Bolalarim... — deydi. — Men sizlarni bola deyishgayam tilim boromayapti. Sizlar kattalar hayotini boshdan kechiryapsiz. Siz ko'rayotgan kunlar bolalik emas — qarilik. Qachon boladay bo'lib kun ko'rasiz — unisini paxtadan so'raysiz.

Oppok soch odam direktorimizdan Qizil Bayroqni oladi.

— Bolalarim, manovi Ko'chma Qizil Bayroq. O'z oti o'zi bilan Ko'chma, — deydi. — Ko'chma Qizil Bayroq shu vaqtgacha birovga vafo qilmadi — sizgayam vafo qilmaydi. Bir kilo kam tersangiz bo'ldi — qo'lingizdan boshqa birov qo'lga ko'chib o'tadi-ketadi. Shunday ekan, Qizil Bayroqqa ko'p sajda qila bermanglar. Qizil Bayroqni saqlab qolaman deb, ko'p kuchana bermanglar. Qo'llaringizdan kelganicha tera beringlar.

Oppok soch odam Qizil Bayroqni direktorimizga qaytib beradi. Qo'llarini qorin qovushtirib-qorin qovushtirib turadi.

— Bolalarim, — deydi, — bizning yurtga Amir Temurlar kerak. Bizning

yurtga Boburlar kerak. Bizning yurtga Ulug'beklar kerak. Juda, juda kerak! Ammo sizlar Temur bo'lolmaysizlar, sizlar Bobur bo'lolmaysizlar, sizlar Ulug'bek bo'lolmaysizlar. Lekin yurtga to'rt muchali bus-butun odamlar kerak. Lekin yurtga sog'lom-sog'lom odamlar kerak. Shunda yekan, o'zlarinigizni-o'zlarinigiz avaylangizlar, bolalarim!

O'ninchi sinf yer tepib-yer tepib qarsak chaladi.

Muallif bu asarni shunday mohirlik bilan yozganki, undagi har bir holat o'sha davrdagi adolatsizliklarni, mustamlakachilik olib kelgan muammolarni o'quvchilarga yetkazishda ko'zgu vazifasini o'tagan. Asarda har bir gap, har bir so'z tahlilga, e'tiborga loyiqdir. Yuqorida keltirilgan parcha orqali biz tushunishimiz mumkinki, hali bola bo'lib turib, kattalar qatori paxta dalalarida mehnat qilgan bu bolalar o'z bolaliklarini aynan o'sha paxta dalalarida yo'qotgan edi. Ularga qaragan har bir inson achinish hissidan boshqa narsani tuyib bo'lmasdi. Ushbu parchada yana bir muhim jihat bor: yurtda faqat razil kimsalargina emas, balki el-u yurt dardini o'ylaydigan, bu ishlarning noto'g'riligini tushunib yetgan, uni o'zgartirishga va ozodlik uchun kurashishga intilayotgan insonlar ham bor ekanligiga ishora qilinadi. Oppoq sochli odam — aynan shunday uyg'ongan, haqiqatni ko'ra oladigan, ammo o'z kuchsizligidan qiynalayotgan qahramon timsolidir. U bolalarga Amir Temur, Bobur, Ulug'beklarning kerakligini aytadi, lekin ularning o'sha darajaga ko'tarila olmasligini ham aniq ifodalaydi. Bu — achchiq haqiqat. Shunga qaramay, u umidini uzmaydi: "To'rt muchali bus-butun, sog'lom odamlar kerak", deydi. Bu so'zlar — milliy tiklanishga chaqiriq, oddiy, sog'lom, o'z qadr-qimmatini biladigan insonlar yetishib chiqishi kerakligining ta'kididir. O'ninchi sinf o'quvchilarining yer tepib qarsak chalishi esa ong va tarbiya o'rtasidagi ziddiyatning ramzi. Ular Oppoq sochli odamning haqiqatini qisman sezsa-da, tizim tomonidan shakllangan ko'r-ko'rona ishtiyoq bilan harakat qilishda davom etadi.

Asarda markaziy konseptlarni ochib berish uchun xizmat qiluvchi juda ko'p voqealarga duch kelamiz, maqolada ulardan bir necha misol keltirildi, xolos. Ular asarning markaziy konseptlarimiz "Erkinlik", "Mustabid tuzumning inson qadr-qimmatini oyoq osti qilishi", "Mehnatkash xalqning "qul"ga aylantirilishi", "Milliy o'zlikni yo'qotish xavfi" bayon etiladi. Asar markazidagi uch qahramon Jamoliddin, Aqrab, Dehqonqul ham butun bir xalqning uch xil ko'rinishi ifodasidir, Jamoliddin bu yurtga bosqin vaqtdagi g'ururli xalq obrazini gavdalantiradi, Aqrab obrazida mustamlakachilik davridan ezilgan xalq fidoiylari, kurashchilari, ozodlik harakati namoyandalari ko'rsatilgan va Dehqonqul obrazida esa mute qilingan, o'z mafkurasini yo'qotgan, milliyligi, erkidan ayrilgan xalq obrazi gavdalangan. Dehqonqul obrazi tomonidan xalq qanday qilib erkini yo'qotgani va shu bois ham ular ko'rgan azab uqubatlar ko'rsatilgan.

"Otamdan qolgan dalalar" asarida periferik konseptlar tahlili. "Otamdan qolgan dalalar" romanida asosiy g'oya – sovet mustamlakachilik tuzumining xalq hayotiga yetkazgan fojiasi – atrofida bir qancha yordamchi konseptlar joylashgan. Periferik konseptlar asosiy g'oyani yanada chuqurroq, ko'p qirrali va hissiy jihatdan ta'sirli qilib ochib berishga xizmat qiladi. Ular asarda nisbatan kuchsizroq e'tiborni

tortadi, ammo asosiy mavzuning to'liq anglanishi uchun muhim ahamiyatga ega.

Asarda bir nechta periferik konseptlar mavjud bo'lib ular alohida diqqatga sazovordir.

“Hazonga aylangan bolalik” bu konsept orqali asarda bolalar hayotining paxta dalalarida fojiali tarzda o'tishi tasvirlanadi. Dehqonqulning o'zi va bolalarining hayoti qurbon bo'ladi. Ular uchun bolalik – o'yin-kulgi, ta'lim yoki orzu-umidlar bilan emas, balki tongdan kechgacha og'ir jismoniy mehnat bilan to'ldirilgan davrdir. Dehqonqulning xotini bolasini shaharga qochirib yuborishi esa tuzumning oilaga va bola taqdiriga qanchalik salbiy ta'sir ko'rsatayotganini ochib beradi. Ona o'z farzandini yaxshiroq hayot uchun qochirishga majbur bo'ladi – bu tuzumning insoniy qadriyatlarni qanchalik buzganligining yaqqol dalilidir.

Ushbu konseptning eng yorqin va ayanchli misoli – Ziyodning zaharlanib o'lishidir. Ziyod beshinchi sinf o'quvchisi, kichkina bir bola. Uni paxta dalasiga “butifos” (zaharli kimyoviy modda) sepishga yuborishadi. Ushbu zahardan Ziyod halok bo'ladi. Eng dahshatlisi shundaki, uning o'limi hech kimni qayg'urtirmaydi. Direktor uni aynan “orqasidan so'rab keluvchisi yo'q” bolalardan biri sifatida tanlagan edi. Bu bir jumlada butun tuzumning mohiyati ochiladi: Ziyod boshqa birovning o'g'li, kambag'al dehqonning farzandi. Tuzum uchun uning hayoti hech qanday qimmatga ega emas. Uning o'limi hech qanday oqibatga olib kelmaydi, hech kim javob bermaydi. Bu esa tuzumning oddiy xalq farzandlariga munosabatini ifodalaydi – ular sarflanadigan material sifatida qaraladi.

Asardagi yana bir muhim periferik konsept “xurmo” voqeasi orqali ochiladi. Bu voqea asarning eng ayanchli va ta'sirli epizodlaridan biridir unda bir nechta qatlamdagi haqiqat ochiladi. Voqea quyidagicha kechadi: Dehqonqulning uyiga mehmon keladi. Dehqonqul mehmonlar uchun xurmo sotib oladi. Shu payt uning o'g'li xurmolarni yashirincha olib, bag'riga bosib yotgan holda ularni bermaslikka urinadi. Ota bolasining og'ziga uradi, xurmolar yerga tushadi va ota ularni yig'ib olib, mehmonga uzatadi.

Ushbu epizod orqali bir necha qatlamli haqiqat ochiladi. Birinchidan, tizimdagi ko'zbo'yamachilik: Dehqonqul yuqori martabali mehmonlar oldida “hamma narsa yaxshi” degan tasavvurni yaratishga majburdir. Tizim ularni bunga majbur etadi, tuzum tanqidni qabul qilmaydi, oddiy odamlar hayotidan mamnun ekanligini ko'rsatishga majburlaydi. U bor yo'g'ini yig'ib dasturxon yozadi, hatto qarzga botib xurmo sotib oladi. Ikkinchidan, yetishmovchilik va qashshoqlik: Dehqonqulning farzandi umrida xurmoni ko'rmagan va uni “pomidor” deb o'ylagan. Birgina mana shu vaziyat orqali o'sha davrdagi qishloq xo'jaligi izdan chiqqanligini va ichki bozor bu mahsulotni ta'minlay olmaganligini bilish mumkin. Bu oddiy aholi qay darajada qashshoq hayot kechirganining yaqqol isbotidir. Bolaning xurmo bilan pomidorni farqlay olmasligi – bu avlodning ko'plab ne'matlardan mahrum bo'lganligining ramzidir. Ular butun hayotini paxta dalalarida o'tkazgan va o'yin-kulgudan yiroq bo'lgan. Bunday holat bolalar kelajagiga o'ta salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqligi isbotlangandir. Uchinchidan, oilaning buzuq

munosabatlari: Ota o'z farzandini mehmon uchun mevdan mahrum qilish maqsadida jismonan jazolaydi, og'ziga uradi, unga ozor yetkazadi. Bu yo'lda bolasiga rahm qilmaydi va afsuslanmaydi. Bola esa otasining bilaklarini tishlab yig'laydi, xurmoni otasidan tortib olish uchun uni tishlashdan ham tortinmaydi. Bu sog'lom oilaviy munosabatlar buzilganini ko'rsatadi. Ochlik va tuzum bosimi oila institutini qanchalik noto'g'ri shakllantirganini anglatadi. To'rtinchidan, mustamlakachi tuzum mohiyati: O'z bolalari och o'tirgan xonadonda birovlar uchun dasturxon yozib, mehmonga ko'z-ko'z qilish – bu mustamlakachi tuzumga xizmat qiluvchi “qul” psixologiyasining ifodasidir. Dehqonqul o'z farzandining og'zidan luqma olib, uni tuzum oldida qurbon qiladi. Bolalar tuzumdagi amaldorni ota-onasidan ustun qo'yadi – bu esa nosog'lom muhitning achchiq aks-sadosidir.

Asardagi keyingi yana bir periferik konsept sifatida ayollarning achchiq qismatini olishimiz mumkin. Romanda ayollarning qadri paxta dalalarida yo'qolganligiga alohida urg'u beriladi. Asar bosh qahramoni Dehqonqulning xotini — kuni bo'yi dalada mehnat qiladigan, ammo bu mehnat hech qachon qadrlanmaydigan ayollarning tipik vakili sifatida namoyon bo'ladi. Ular kunduzi dalada, kechasi esa uy-ro'zg'or ishlarida charchab, toliqib ishlaydi. Shu tarzda davom etgan mashaqqatli hayot oxir-oqibat ayollarning o'z joniga qasd qilishiga olib keladi. Asarda mana bu jumlar keltirilgan:

Raisimiz duv-duv dardlarimni ilib-ilib oldi:

— Dehqonqul aka chin aytadi, Klara Xodjayevna, — dedi. — Bu ko'pga kelgan ko'rgilik.

O'zbekiston respublikamiz bo'yicha shu oxirgi ikki yilda yetti yuz ellik uch xotin-qiz o'ziga o'zi o't qo'yibdi!

— Bu absurd!

— Yetti yuz ellik uch xotin-qiz o'zini o'zi yoqibdi-ya!

— Absurd, absurd!

Tizim tanqidlarni qabul qilmaydi, kamchiliklarga ko'z yumadi. Rasmiy manbalar faqat muvaffaqiyatlarni yoritadi va Dehqonqul xotini o'limi ham shu tarzda bosdi-bosdi qilinadi, uni “telba”ga chiqarishadi. Ushbu achchiq qismat xabari Sovet markaziga yetib borganidan so'ng, rus shoir quyidagi misralarni bitadi:

Ayollar yonmoqda O'zbekistonda

Bu haqda yozilmas bizlar tomonda,

U qanday og'riqdir, sho'rlik gullarni

Olovinga yo'llagan, yoqqan gulxanni?

Ularga ayondir men bilmagan sir:

Ne sabab olovga bo'ldilar asir?

Dehqonqul ayolining shifoxonada davolagan shifokor tilidan quyidagi so'zlar aytiladi:

— Kattalarga amal kerak, Dehqonqul! Sening ayoling kerak emas! Kattalarga mansab kerak! Sening ayoling kattalarni gazagiga dori emas! Ayollar o'z joniga qasd qila bersa, kattalarni tinch qo'ymaydi! Ishdan oladi, partiyadan o'chiradi! Sening ayolingni deb, kattalar mansabidan ayriladimi? Ayrilmaydi,

o'lsa ham ayrilmaydi. Yo'lini qiladi... Tentakka chiqar, deb buyuradi. Kasalxonaga qabul qilma, deb buyuradi. Bajarmayin, meni ishdan haydaydi, partiyadan o'chiradi. Kattalar dastidan kun ko'rolmayman. Men nima, men bir doktir-da. Chin, qasam ichib edim. Lekin tumanga kattalar xo'jayin. Kattalar gapi bilan ish qilsam... ayoling-ku, ayoling... bola-baqrалaring ham ruhiy kasalga chiqib ketadi. Onasida bor edi, deydi.

Bu holatda shifokor Dehqonqulga tizimning asl yuzini ochiq tan oladi: kattalar uchun ayolning hayoti yoki o'limi emas, balki ularning amali va mansabi muhimdir, chunki o'z joniga qasd qilish ular uchun “davrdan norozilik” va “isyon”dir, shuning uchun ular ayolni “telba”, “psix” yoki “shizofrenik” deb tamg'alab, haqiqiy sabablarni yashirishga harakat qiladilar, shifokor esa mansabini yo'qotmaslik uchun ayolning o'ziga o't qo'yishini “baxtsiz hodisa” deb yozishga majbur bo'ladi.

Yana bir muhim misol – “Ayolimiz ayollar ashulasini boshladi: — Dunyoga kelib nima ko'rdim... Kiyadigan kiyimim yo'q...” Ayollar qismati va ijtimoiy adolatsizlik konsepti shu jumla orqali ham ochib beriladi. Ushbu jumla o'sha davrda ayollarning og'ir qismatini ochib beradi. Oddiy ayollar ertani erta, sovuqni sovuq, issiqni issiq demay, ba'zida betob bo'lsalar ham dalalarda mehnat qiladilar. Evaziga esa hech narsa ololmaydilar. Ko'rgan sitamlari qoshiqlarga aylanadi, orzulari yuraglarida ushalmas bo'lib qolib ketadi.

Bu parchada ifodalangan ayol fojiasi orqali muallif sovet mustamlakachilik tuzumi davridagi ikki tomonlama zulmni – ham dehqon sifatida, ham ayol sifatida ezilishni – badiiy tasvirlaydi. Ayol qahramonning og'zidan aytilgan ushbu sodda, ammo o'tkir nido butun bir avlod ayollarining bosilmagan faryodi sifatida o'qiladi. “Kiyadigan kiyimim yo'q” jumlasida nafaqat moddiy qashshoqlikni, balki insoniy qadr-qimmatning, ayollik izzatining, eng asosiy ehtiyojlardan mahrum bo'lishning ramzidir. Mehnat qilgan ayol mehnatining mevasini ololmasligi – bu tuzumning adolatsiz ekanligini mohiyatini ochib beradi.

Muhokama. Adabiyotshunos olim G.D. Gachev (1981) ta'kidlaganidek, bir xil superkonseptlar turli xalqlar adabiyotida turlicha talqin etilishi mumkin. Buning sababi – har bir xalqning milliy dunyo rasmi, mentaliteti, qadriyatlar tizimi va madaniy asosidagi farqlardir. Gachevning fikricha, “har bir xalq o'ziga xos dunyoni his qilish va tushunish usuli – ya'ni tabiatga, borliqqa, hayotga o'ziga xos qarash tizimiga ega” [8, 15]. Shu sababli, bir badiiy asardagi konsept bir madaniyat vakili uchun bir ma'no kashf etsa, boshqa madaniyat vakili uchun butunlay boshqacha mazmun kasb etishi mumkin.

Misol tariqasida Chingiz Aytmatovning “Jamila” qissasidagi bosh qahramon Jamila obrazini olaylik. U turli madaniyat vakillari tomonidan turlicha baholanishi mumkin. O'zbek kitobxonini nuqtai nazaridan Jamila salbiy obraz sifatida qabul qilinishi mumkin, chunki u turmush o'rtog'iga xiyonat qiladi. Buning sababi – an'anaviy sharq jamiyatida oilaviy qadriyatlar, sadoqat, or-nomus tushunchalarining ustuvorligidir. Biroq G'arb madaniyati vakili nuqtai nazaridan Jamila ijobiy qahramon sifatida ko'rilishi mumkin, chunki u sevgisi yo'lida jasorat ko'rsatadi, shaxsiy erkinligi va his-tuyg'ulariga sodiqligi bilan e'tiborga loyiqdir. Bu misol

shuni ko'rsatadiki, badiiy matnlardagi konseptlar bir xalq madaniyatidan boshqasiga o'tganda turlicha ma'no-mazmun kasb etadi. Shu bois konseptual tahlil qilishda milliy-madaniy kontekstni hisobga olish majburiydir [7],[9].

Shu nuqtai nazardan, "Otamdan qolgan dalalar" romanidagi "erk", "dala", "ota merosi" kabi konseptlar ham, eng avvalo, o'zbek xalqining milliy dunyo rasmi, tarixiy xotirasi va qadriyatlar tizimi asosida to'liq anglanadi. Tahlil superkonsept va periferik konseptlar o'rtasida ierarxik munosabat mavjudligini ko'rsatdi: periferik konseptlar markaziy g'oyani mustaqil holda emas, balki uni hissiy jihatdan kuchaytirib, aniq inson taqdirleri orqali ochib beradi.

Xulosa. "Otamdan qolgan dalalar" romanining superkonsepti "Erkinlik", "Mustabid tuzumning inson qadr-qimmatini oyoq osti qilishi", "Mehnatkash xalqning qulga aylantirilishi" va "Milliy o'zlikni yo'qotish xavfi" kabi markaziy g'oyalar orqali ifodalangan bo'lib, periferik konseptlar sifatida "hazonga aylangan bolalik" va "ayollarning achchiq qismati" tahlil qilindi, superkonsept va periferik konseptlar o'rtasidagi ierarxik munosabat asar g'oyasini yanada chuqur va ta'sirli ochib berishga xizmat qiladi, shuningdek, konseptlarni tahlil qilishda milliy-madaniy kontekstni hisobga olish zarurligi asoslandi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. М.: Языки славянской культуры, 2004.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – University of Chicago Press, 1980
3. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж, 1996.
4. Аскольдов С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М., 1997.
5. Lotman, Yu.M. (1970). Badiiy matnning tuzilishi. Moskva: Iskustvo.
6. Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2007). Kognitiv lingvistika. Moskva: AST – Vostok-Zapad
7. Maslova, V.A. (2004). Lingvokognitologiya. Minsk: TetraSystems.
8. Gachev G.D. Milliy dunyo rasmlari. – Moskva: Nauka nashriyoti, 1981. – 15-bet.
9. Safarov, Sh. (2016). Kognitiv tilshunoslik. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
10. Abdusamatova O.X "MILLATNING YAQIN TARIXI". Наука и технология в современном мире, vol. 4, no. 17, June 2025, pp. 149-54,